
Ю.В.Павленко, канд. екон. наук, д-р філософ. наук
Інститут економіки та прогнозування НАН України

ІЄРАРХІЧНІ ТА МЕРЕЖЕВІ СТРУКТУРИ В СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІЙ ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА

Викладені теоретико-методологічні засади дослідження ієрархічних та мережевих структур в історії людства.

1. Ієрархічність та мережевість як інваріантні структури людської історії

Ієрархічність та мережевість як фундаментальні основи економічної, суспільної та політичної організації і самоорганізації людських спільнот настрійно проходять скрізь усю історію людства, з найдавніших, якою мірою її вдається реконструювати, часів. Тому вони можуть вважатися інваріантами світового історичного процесу¹. Інша справа, що в різні історичні епохи, в різних типах первісних суспільств та цивілізаційних спільнот вони мають різні форми й по-різному співвідносяться між собою.

В одних випадках, як, наприклад, в Давньому Єгипті, імператорському Китаї, середньовічній камбоджійській імперії Ангкор чи феодальній Європі виразно домінує принцип ієрархізму, тоді як в інших, перш за все в полісній Греції, середньовічних містах Західної Європи та, частково, Русі (перш за все, у Новгороді), в козачих спільнотах (Запоріжжя, Дон тощо) та англійських колоніях, потім штатах Північної Америки мережевість відігравала провідну роль, а ієрархізм виступав похідною від неї формою організації. Проте практично в усіх суспільствах ієрархізм і мережевість співіснують в унікальному для кожної спільноти вигляді: від майже повної елімінації мережевості в шумеро-аккадських монархіях Месопотамії другої половини III тис. до н.е. або в інкському Перу до зведеного до мінімуму принципу ієрархізму в демократичних містах-державках Еллади та козацьких об'єднаннях на Дніпрі, Доні, Терекі та Яїку XVI–XVIII століть.

Як відзначає С.Кримський, в історії плінність подій завжди пов'язана з інваріантами, які мають здатність зберігатися та актуалізуватися, відтворюватися впродовж величезних масивів історичного часу. Наскрізною, інваріантною структурою є, наприклад, парцела (селянське господарство, що тримається працею однієї сім'ї). З появою аграрного виробництва вона проходить крізь усю історію людства до нашого часу. Це саме можна сказати й про демократизм і деспотизм, що відомі у різних співвідношеннях і первісним колекти-

¹ Поняття "інваріант" [від лат. *invariants* (invariantis) незмінний] запозичено сукупльними науками з математики, де воно відноситься до величини, співвідношення, властивості тощо, які не змінюються від тих чи інших перетворень змінних, пов'язаних з ними.

вам, і давнім чи середньовічним містам-державам, й індустріальним суспільствам. Аналогічне бачимо і в духовному розвитку людства, де принципи істини, добра и краси, при всій їх відмінності в різних суспільствах, виступають як базові загальнолюдські цінності². Подібним чином ієрархічні та мережеві структури наскріжно проходять скрізь усю суспільно-політичну та соціально-економічну історію людства.

Поняття "ієрархія" (грецьке *ιεραρχια*, від *ιερο* – священний і *αρχη* – влада) має значення поділу на вищі і нижчі посади, чини, звання; суворий порядок підлеглості нижчих щодо посади або чину осіб вищим. За ієрархічним принципом побудовані, наприклад, структури православної (в межах патріархатів) та, особливо, католицької церков. В політичній площині бачимо, що чим система більш ієрархічна, тим вона, як правило, більш забюрократизована (Давній Єгипет, інкське Перу, імператорський Китай, абсолютні монархії Іспанії, Франції, Пруссії або Росії, СРСР, Північна Корея тощо).

Ієрархічні системи як правило будуються за пірамідальним принципом. На вершині піраміди стоїть часто-густо офіційно (як єгипетський фараон чи "великий інка") або принаймні фактично (А.Гітлер, Й.Сталін, Мао Цзедун) обоженний монарх або тиран, від якого вниз сходять різні категорії чиновників, військових, жерців або партійно заангажованих ідеологічних працівників, через яких здійснюється управління різними (за умов тоталітарних режимів – практично всіма) сферами життя.

Проте історії відома й інша, умовно кажучи, пошарова, стратова, форма ієрархізму. Вона може бути офіційно закріпленою (як поділ на вільних та рабів в Античному світі чи у південних штатах США до перемоги Півночі в Громадянській війні), ґрунтуватися на потужній соціокультурній традиції (становий поділ в середньовічній Європі, рудименти якого, як в Англії у вигляді інституту лордів, або в Російській імперії до Лютневої революції 1917 року), нерідко освяченої релігією (як каста традиційної Індії).

У цілому можна стверджувати, що чим сильніша пірамідальна ієрархічність (конфуціанський Китай), тим меншу роль відіграє принцип стратової ієрархічності, і навпаки, там, де домінує пошарова ієрархічність (кастова Індія), тим менше значення має пірамідальний принцип ієрархізму.

Альтернативою ієрархічному принципу побудови суспільної та будь-якої іншої структури є мережевий принцип. Якщо ієрархічна структура, особливо в її пірамідальному вигляді, є витвором свідомої організаційної діяльності правлячої верхівки на чолі з авторитарним лідером (чи то Аргоном Аркадським чи В.Леніним зі Й.Сталініним), то у формуванні мережевих структур вирішальну роль відіграє самоорганізація людей (що, зрозуміло, не виключає і важливої ролі авторитетних лідерів, як Солон в Афінах або Дмитро Вишневецький на Запоріжжі).

На відміну від категорій "ієрархія", "ієрархіям", "ієрархічність" поняття "мережі" та таких похідних від нього як "мережева економіка" та "мережеве суспільство" увійшли в термінологічний апарат сучасних суспільних наук від-

² Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998. – С. 29.

носно недавно. Морфологія мережі найкращим чином пристосована до проблем, пов'язаних із зростанням складності взаємодії необмеженої кількості функціонально залежних між собою об'єктів та до моделей, розвиток яких принципово не може бути передбаченим. Парадигмою і науково-технічного, і економічного мислення стає "мережева логіка", яка моделює сучасні системи й сукупності відносин, що базуються на інформаційних технологіях. Динамічна мережа з її вражаючою складністю, яку можна охопити лише за допомогою потужної електронно-обчислюваної техніки, стає матрицею наукової парадигми XXI століття. Це відбувається саме тому, що "мережевий рій весь складається з країв, і тому є відкритим до будь-якого шляху, яким ви до нього підходите". Відтак "мережа є найменш структурованою організацією, про яку можна сказати, що вона має структуру взагалі"³.

Отже, мережа є образом найбільш гнучкої із структурно упорядкованих, динамічних і принципово відкритих до різноспрямованих трансформацій множин. А мережева логіка, завдяки новим інформаційним технологіям, може ефективно втілюватися в усіх видах економічної діяльності і організацій (без них вона була б надзвичайно громіздкою і непридатною для практичного використання). Саме вона необхідна для постійного самооновлення і самовідтворення гнучкої сучасної світової економіки.

Мережа, що складається з різноманітної множини автономних, але безліччю ланцюжків пов'язаних між собою контрагентів, невпинно трансформується і модифікується відповідно до зміни умов та спонтанних процесів, що відбуваються в ній самій. До того ж, вона функціонує у певному історично обумовленому соціокультурному середовищі, яке в сучасному світі має різнорівневий, у певному розумінні, ієрархічний характер. Його можна розглядати на планетарному, цивілізаційному та субцивілізаційному (Японія, Китай, Індія, Об'єднана Європа та Північна Америка тощо), регіональному (наприклад – Азійсько-Тихоокеанський регіон), державному (Франція, Німеччина, Туреччина та ін.) тощо рівнях.

Виникнення глобальної економіки було пов'язане з втіленням мережевої логіки у світове виробництво. Домінуючі сектори в середині більшості економічних секторів (чи то виробництво товарів, чи послуг) мають у світовому масштабі власні операційні процедури, що й утворюють глобальну мережу економічних відносин. Адже ж процес сучасного виробництва містить компоненти, виготовлені у різних місцях світу безліччю взаємопов'язаних фірм, діяльність яких може корегуватися лише на ґрунті надзвичайно розгалуженої, перш за все, горизонтальної системи інформаційних комунікацій⁴.

Дослідники, зокрема М.Кастельс, констатують, що з переходом до так званої "нової", глобально-інформаційної економіки відбулося принципове зрушення від вертикально-бюрократичного до горизонтально-мережевого типу управління. "Горизонтальна корпорація", що побудована на останньому,

³ Kelly K. Out of Control: The Rise of Neo-biological Civilization. – Menlo Park, CA: Addison – Wesley, 1995. – P. 25–27.

⁴ Докладніше див.: Цивілізаційна структура сучасного світу: В 3-х т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 439 і наст.

характеризується насамперед такими головними ознаками: організацією, що будується навколо процесу, а не завдання; плоскою ієрархією; командним менеджментом; вимірюванням результатів мірою задоволеності покупців; винагородою, заснованою на результатах роботи команди; максимізацією контактів з покупцями та постачальниками; нарешті інформуванням, навчанням та перепідготовкою співробітників на всіх рівнях⁵.

Зрозуміло, що ці ознаки є характерними саме для глобально-інформаційної економіки, яка ґрунтується на принципі мережевої самоорганізації взаємодіючих гравців, тобто для сучасної світової економіки, як вона склалася, у цілому на межі ХХ–ХХІ століть; економіки, що може функціонувати лише при наявності інформаційних технологій певного рівня, коли комп'ютерні інтерактивні системи почали функціонувати на глобальному рівні. Отже, сучасна глобально-мережева економіка своїм зворотним боком має новітні електронно-інформаційні технології. Без них вона б не змогла скластися так само, як і вони без неї не набули б сучасного розвитку і розмаху. Завдяки вражаюче стрімкому розвитку інформаційно-комунікаційних технологій вперше в історії базовою одиницею економічної організації виступає не суб'єкт, будь він індивідуальним (як підприємець або підприємницька сім'я) чи корпоративним (як корпорація або держава), а саме мережа⁶.

Глобально-інформаційно-мережевому типу економічного життя відповідають мережева структура сучасного, за визначенням М.Кастельса – інформаціонального, суспільства (включно з особистісними відносинами) і віртуальна форма культури. У такому суспільстві, завдяки новим технологічним умовам, що виникли на кінець ХХ столітті, генерування, обробка і передача інформації сталими фундаментальними основами не лише виробництва, а й влади та міжлюдських взаємин. Однією з найважливіших рис інформаціонального суспільства є "мережева логіка його базової структури", що дає право визначати його як "мережеве суспільство"⁷.

Інші компоненти інформаціонального суспільства, у першу чергу державні структури, а також різноманітні громадські рухи, кримінальні угруповання тощо демонструють риси, що виходять за межі мережевої логіки або взагалі не впливають на неї. Останні здебільшого, якщо не завжди, базуються на принципі ієрархізму, хоча часто-густо (як, наприклад, терористична організація Аль-Кайда) мають виразні ознаки мережевої структури. Мережева логіка, що, на думку багатьох фахівців, поступово стає системоутворювальною в економічному житті та соціальних відносинах, все глибше впливає на них і задає їм параметри функціонування. Відтак мережевість має бути визнаною однією з головних рис глобально-інформаціонального суспільства. Проте навіть у найрозвинутіших країнах світу вона, визначаючи життя провідних його працівників і функціонерів, охоплює далеко не всіх його членів. А якщо ми будемо тримати в своїй уяві глобалізований світ як цілісність, то побачимо таку невідповідність у вражаючому масштабі.

⁵ Кастельс М. Информационная эпоха. – М., 2000. – С. 168.

⁶ Там же. – С. 196.

⁷ Там же. – С. 43.

Мережа інформаційних, бізнесових, особистих та будь-яких інших зв'язків павутинням оплутала поверхню планети, але глибоко вона втілилася лише у країнах світ-системного ядра, як його розуміє І.Валлерстайн⁸. Абсолютна більшість не лише папуасів чи бушменів, а й українців та росіян не мають до неї практично ніякого відношення. Формування глобально-інформаційно-мережевої економіки далеко не автоматично веде до реструктуризації на відповідних засадах світових соціальних та політичних відносин. Скоріше воно породжує нові жорсткі суперечності, які не раз, зокрема і на планетарному рівні, блокуються силовими, військово-політичними методами або через введення санкцій з боку найпотужніших держав світу, перш за все – США. А ці методи є похідними від структур ієрархічного, а не мережевого типу. Подібним чином силовими, органічно пов'язаними з принципом ієрархізму, методами часто не нехтують і домінуючі у світовій економіці гіганти – транснаціональні компанії, як і міжнародні фінансові організації типу Міжнародного валютного фонду або Міжнародного банку реконструкції та розвитку.

Отже, навряд чи можна стверджувати, що в глобально-інформаційному/інформаційному світі мережеві структури остаточно взяли верх над ієрархічними. Скоріше бачимо складну взаємодію між ними, але не тільки на державному чи регіональному, як то було раніше, а вже і на планетарному рівнях. Без сумніву, на глобальному рівні економічного життя мережева самоорганізація, з масовим втіленням інформаційних технологій та електронних засобів комунікації, почала відігравати принципово більшу і вагомішу роль, ніж то було до останнього десятиліття ХХ століття. Але неприховане прагнення американського керівництва, особливо адміністрації Дж.Буша-молодшого, встановити на планеті "новий порядок" на основі всебічного домінування США засвідчує, що ієрархічні структури нікуди не поділися. Як і раніше, впродовж багатьох тисячоліть вони співіснують, конфронтуючи між собою і взаємодоповнюючи одна одну.

Якщо це так, то сьогодні ми маємо справу з черговою, хай і глобальною, принципово відмінною від усіх попередніх зразків, формою суперечливого співіснування та взаємодії ієрархічних та мережевих структур. Це підводить нас до постановки проблеми співвідношення названих структур у суспільно-економічній історії людства. А розв'язання цієї проблеми логічно передбачає визначеність у питанні щодо періодизації всесвітньої історії, включаючи і її сучасну фазу.

2. Періодизація всесвітньої історії як основа дослідження ієрархічності та мережевості соціально-економічних структур минулого та сучасності

Сучасне розуміння суспільно-історичного, а відтак і соціально-економічного розвитку людства передбачає, як це вже докладно обґрунтовувалося⁹,

⁸ *Wallerstein I. World-systems Analysis // Social Theory Today / Ed. by A.Giddens and J.Turner. – Stanford: Stanford University Press, 1987; див. також: Кутуєв П.В. Методологические основы мир-системного анализа: парадигма И.Валлерстайна и его школы // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – № 1; Цивилизационная структура современного мира. – С. 337–349.*

⁹ Див.: *Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К., 1996; Павленко Ю.В. История мировой цивилизации: Философский анализ. – К.,*

його розгляд на основі принципів стадійності, поліваріантності та цивілізаційної, ширше – соціокультурної дискретності всесвітньої історії.

Ідея стадійності є традиційною для європейської філософії історії з середини XVIII століття, але її витoki простежуються від часів біблійних пророків. У цій парадигмі працювали Вольтер, А.-Р.Тюрго, Ж.-А.Кондорсе, К.-А.Сен-Сімон та О.Конт у Франції, Г.Е.Лессінг, Й.Г.Гердер, Г.В.Ф. Гегель та К.Маркс у Німеччині (останній, зрозуміло, також у Франції та Англії), А.Фергюссон, Г.Спенсер, Е.Тейлор, Дж.Фрезер, Г.Чайлд у Великій Британії, Л.Г.Морган, Л.Уайт, Дж.Стюард, У.Ростоу, К.Поланьї у США, М.Чернишевський, Д.Писарев, В. Соловйов, Г.Плеханов у Росії, М.Драгоманов, І.Франко, М.Грушевський в Україні та багато інших філософів і вчених XVIII–XX століть.

Протягом минулого століття стадійний підхід був найвиразніше репрезентований марксистською (переважно радянською) та неоеволюціоністською (здебільшого британською та північноамериканською) традиціями. Але він був притаманний і багатьом провідним мислителям континентальної Європи, зокрема таким, як В.Вернадський, П.Тейяр де Шарден, А.Дж.Тойнбі (попри те, що він здебільшого розробляв теорію циклізму) та К.Ясперс.

На сьогодні ідея стадійності соціокультурного розвитку людства цілком зберігає свою продуктивність та евристичний потенціал. Але саме виділення стадій, етапів чи формацій, як воно здійснювалося не лише у XVIII–XIX століттях, а й упродовж XX століття представниками різних філософсько-наукових шкіл, потребує докорінного перегляду й оновлення. Це зумовлюється, поперше, якісним збагаченням наших знань про історію людства, особливо ранніх періодів та процесів, що відбувалися впродовж останніх десятиліть, а, подруге, розробкою та впровадженням нових методологічних підходів.

Виділення стадій соціокультурного, цивілізаційного руху людства передбачає визначення критерію періодизації всесвітньої історії. Проте сьогодні, за умов домінування синергетичної парадигми в методології науки¹⁰, будь-яка концепція історичного процесу, орієнтована на постулювання деякої однієї "рушійної сили" розвитку людства як визначальної, не може вважатися конструктивною. Тому слід відмовитися і від спроб побудови періодизації світової суспільно-економічної історії за яким-небудь одним критерієм, будь то ступінь індивідуальної свободи чи суспільної інтеграції, рівень розвитку продуктивних сил та виробничих відносин, якість технічної оснащеності, обсяг позитивних знань, міра суспільного добробуту й ін.

2002 та ряд статей і розділів у колективних монографіях, підготовлених в Інституті світової економіки та міжнародних відносин НАН України.

¹⁰ Гленсдорф П., Пригожин И. Термодинамическая теория структуры, устойчивости и флуктуаций. – М., 1976; Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М., 1986; Храмова В.Л. Целостность духовной культуры. – К., 1995; Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации; Степин В.С. Теоретическое знание. Структура, историческая эволюция. – М., 2000; Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ; Шевчук О.Б. Глобально-інформаційна економіка та синергетичний підхід до її дослідження. – К., 2004 та ін.

Істотнішим видається той факт, що в процесі розвитку (а, почасти, на певних територіях в окремі періоди, за тими чи іншими ознаками і деградації) людства спостерігається відносно стійка кореляція між явищами економічної, соціальної, політичної, культурної, релігійної й ін. сфер. Певним показникам однієї з цих сфер відповідає деякий, однак не нескінченний, спектр можливих станів всіх інших сфер. Взаємозалежну якісну трансформацію основних сфер суспільної життєдіяльності і пропонується вважати критерієм визначення вузлових моментів історії. Чим глибшими і значнішими за своїми наслідками є системні зрушення, що фіксуються, тим більші віхи в історії людства вони визначають¹¹.

Виділення вузлових моментів всесвітньої історії, як і її періодизація, має, таким чином, базуватися на визначенні тих її моментів, у яких спостерігаються взаємозалежні принципові трансформації основних (економічної, соціальної, політичної, культурної й ін.) сфер життєдіяльності людей. Послідовне застосування такого принципу приводить до досить істотного перегляду традиційних уявлень про її етапи.

Насамперед, при зазначеному підході, всесвітню історію слід розмежовувати на два великі періоди: до і після неолітичної революції – переходу від привласнювального до відтворювального господарства, що розпочався на Близькому Сході приблизно у X тис. до н.е. Саме з цього моменту починається поступальний процес всебічної еволюції окремих суспільно-економічних структур в межах більш-менш компактних регіонів, що виводить згодом на рівень виникнення перших цивілізацій (починаючи з Єгипетської і Шумеро-Аккадської). На їхній основі, використовуючи термінологію А.Дж.Тойнбі, формуються вже вторинні регіональні цивілізаційні системи (типу Античної, Індійської, Китайської й ін.) і наступні цивілізації третьої генерації: Східнохристиянська, Західнохристиянська і Мусульманська. Врешті-решт протягом Нового часу раніше мало пов'язані між собою регіональні соціокультурні системи та, за термінологією Ф.Броделя¹², світи-економіки інтегруються навколо Західної, Новоєвропейсько-Атлантичної цивілізації, що вийшла на буржуазно-індустріальний рівень розвитку, в глобальну всесвітню макроцивілізаційну систему.

Сама єдність і послідовність, поступовість всесвітньо-історичного процесу, його внутрішня логіка і самовизначеність від неолітичної революції до сучасності уможлиблює включення в цивілізаційний процес не тільки суспільства, що перебувають на певній сходинці цивілізації (у її традиційному фергюсонівсько-морганівсько-енгельсівському розумінні), але і багатотисячолітній період розвитку родоплеменних соціумів давніх хліборобів і скотарів пізньопервісної епохи. Інакше кажучи, у поняття "цивілізаційний процес" представляється доцільним включити не тільки історію вже сформованих цивілізацій, яка охоплює приблизно останні п'ять тисячоліть, а й час формування найдавніших цивілізаційних систем, що тривав приблизно такий же відрізок часу.

¹¹ Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. – С. 31–44.

¹² Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм в XV–XVIII вв.: В 3-х т. – М., 1986–1992.

Відтак епоха ранньопервісних мисливсько-збиральницьких суспільств (які, можливо, слід називати власне первісними) може розглядатися як "доісторія" чи "передісторія" цивілізації, що тривала багато десятків тисячоліть від виникнення людини сучасного типу (*Homo sapiens*) до неолітичної революції.

Ранньопервісне людство верхнього палеоліту ще не знало саморозвитку як визначеного поступального процесу. Воно не перетворювало навколишнього середовища, а пристосовувалося до нього. Тому зміни природно-кліматичних умов автоматично призводили до загальної кризи відповідної соціокультурної системи, представники якої далеко не завжди могли ефективно адаптуватися до нових умов.

Історія ранньопервісних суспільств, як про те докладніше йтиметься далі, виглядає історією невеликих, зв'язаних між собою в межах широких природно-географічних ареалів, кривних-родинних громад із спільними формами адаптації, а, відтак, і всієї господарсько-культурної системи в цілому. У якості таких, приміром, можемо вважати колективних мисливців прильодовикових відкритих просторів пізньопалеолітичної Євразії або сучасних їм мисливців і збирачів середземноморсько-передньоазійських просторів з більш індивідуалізованими формами господарської діяльності.

Тому періодизація історії ранньопервісних суспільств видається надзвичайно складною. Окремі мисливські колективи досягали високого культурного рівня і зникали, не залишаючи гідних продовжувачів своїх традицій. Прикладом може бути зліт і занепад пізньопалеолітичних суспільств прильодовикової Європи, особливо на півдні Франції і півночі Іспанії, з їх блискучим образотворчим мистецтвом. Також відомо, що предки південноафриканських бушменів і аборигенів Австралії за кілька тисячоріч до зустрічі з європейцями володіли більш розвинутою культурою, ніж на момент початку колонізації їх земель.

Власне ж цивілізаційний процес може бути розділеним на два основних ступеня: формування основ цивілізаційних структур і власне історію цивілізації. Вододілом між ними виступає час формування перших цивілізацій, починаючи з рубежу IV–III тис. до н.е., на Близькому Сході – так звана міська революція. Тепер зупинимось на питанні виділення стадій у межах названих ступенів.

Період формування основ цивілізації може бути розділеним на дві стадії, що відповідають часам родового (у смислі доби існування суспільних структур, заснованих на вертикальній, багатопокілінній генеалогічній спорідненості при відсутності надродових управлінських структур) і племінного ладу. Рубежем між ними виступає процес формування надобщинних структур влади і управління – племінних інститутів, що згодом набувають переважно вигляд чіфдомів-вождеств, добре проаналізованих західними етнологами (М.Сахлінс¹³, Е.Сервіс¹⁴). Якщо неолітична революція закладає, насамперед, господарські підвалини майбутньої цивілізаційної історії, то формування племінних

¹³ *Sahlins M.D. Social stratification in Polinesia.* – Wash.: Uniwers. of Wash. Press, 1958\$
Sahlins M.D. Tribesmen. – New Jerseys, 1968.

¹⁴ *Service E.R. Primitive Social Organization.* – N.–Y., 1962; *Service E.R. Origins of the State and Civilization.* – N.–Y., 1975.

органів влади і управління – підґрунтя майбутніх державно-адміністративних структур.

Стадію цивілізації можна підрозділяти на історію окремих, хоча і зв'язаних так чи інакше між собою, локальних і регіональних цивілізацій (з цивілізаційними ойкуменами, що формуються навколо них, типу Китайсько-Далекосхідної й ін.), з одного боку, і історію всесвітньої макроцивілізаційної системи, що загалом складається на межі XIX–XX століть – з іншого. Становлення останньої (його можна розглядати в площині реалізації тенденцій глобалізації, що яскраво виявила себе впродовж XX століття, особливо його останньої третини) вирішальною мірою було визначено промисловим переворотом, що відбувся на межі XVIII–XIX століть у передових, які вже стали капіталістичними, країнах Заходу, раніше всіх – в Англії в останній чверті XVIII століття.

Стадія відосблених, чи автономних (локальних і регіональних), цивілізацій відповідає, таким чином, часам доіндустріальних експлуаторських суспільств, тоді як стадія всесвітньої макроцивілізаційної системи – індустріальному суспільству з його подальшими модифікаціями у бік суспільства постіндустріального – інформаційного, або, за М.Кастельсом, *інформаційного*. За його словами, сучасну технологічну революцію характеризує не просто центральна роль знань та інформації в усіх сферах життєдіяльності людей в розвинутих країнах, а використання цих знань та інформації для генерування нових знань і технологій, що обробляють інформацію і забезпечують комунікацію¹⁵.

Наявність і обіг інформації притаманні людству впродовж усієї його історії, оскільки сам процес виробництва завжди базується на певному рівні знань та обробки інформації. Однак специфічним саме для "інформаційного способу розвитку", за М.Кастельсом, є вирішальна роль знань як джерела продуктивності. Специфікою сучасності є визначальна роль виробництва і трансляції нової інформації. Саме це суспільство націлене на інформаціоналізацію.

До доіндустріальних експлуаторських суспільств бачимо ранньокласові і (за термінологією В.Ілюшечкіна¹⁶) станovo-класові суспільства¹⁷, або, в іншій системі понять, ранні й зрілі (розвинуті, традиційні) доіндустріальні цивілізації. Вони відповідають двом етапам соціокультурної еволюції, які розділяються визначеним К.Ясперсом¹⁸ (до подібного висновку іншими шляхами дійшли А.Вебер та В.Вернадський) періодом вісьового часу. Тоді були закладені основи нової духовної культури людства, пов'язаної з ідеєю достоїнства і самоцінності, вільного вибору і моральної відповідальності людини.

Однак ясперсовська інтерпретація вісьового часу відбиває тільки один, хоча і надзвичайно істотний, аспект глобальної трансформації ранніх цивілізацій у традиційні соціокультурні системи цивілізаційних ойкумен середини I тис. до н.е. – середини II тис.; трансформації, що у Єгипті і Месопотамії по-

¹⁵ Кастельс М. Информационная эпоха. – С. 50–51.

¹⁶ Илюшечкин В.П. Сословно-классовое общество в истории Китая. – М., 1986.

¹⁷ Докл. див.: Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества: Генезис и пути развития. – К., 1989.

¹⁸ Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С. 32–51.

чалася вже в II тис. до н.е., однак розверталася в цих найдавніших центрах цивілізаційного процесу надто повільно.

Сьогодні зрозуміло, що нове бачення місця і значимості людини у світобудові, пов'язане з ідеєю безпосередньої, внутрішньої, глибинної його причетності до першооснов буття, було сполучено з кардинальними змінами у всіх інших сферах життєдіяльності, а також, як про те докладніше йтиметься нижче, у принциповій зміні співвідношення ієрархічних та мережевих структур в центрах розгортання системних зрушень вісьового часу, особливо у Давній Греції, попри те, що перші і надалі домінували в інших регіонах.

У технологічному відношенні воно відповідало переходу до широкого використання залізних знарядь праці, що якісно підвищувало продуктивність праці практично у всіх сферах, та іншими змінам у виробничому процесі. Завдяки використанню залізних знарядь продуктивність сільськогосподарської праці поза алювіальними долинами великих рік субтропічної смуги (Нілу, Тигру і Євфрату, Інду й ін.), у передгір'ях і на кам'янистих плато, у зоні помірних і тропічних лісів якісно зросла; стало можливим ширше використання вивільнених з аграрного сектору сил на будівництві, у ремісничому виробництві, в армійських структурах і ін.

У соціально-економічній сфері цей час відзначається початком повномасштабного утвердження приватновласницьких відносин. Це відбувалося за умови, коли, як це показав Л.Васильєв¹⁹, колишня нероздільна владна власність ранньодержавного апарату (підкреслимо – завжди ієрархічна за своєю суттю) на матеріальні і трудові ресурси колективу втрачає свою самодостатність, і поруч з державним сектором легалізується сектор приватний. Все більшого розвитку набувають товарно-ринкові (відзначимо – у своїй основі мережеві) відносини, свідченням чого є початок грошового обігу (монета починає карбуватися в Лідії в VII столітті до н.е.).

Усе це, як і багато чого іншого, веде до порушення сталої (характерної для пізньопервісних і ранньокласових суспільств) кореляції між соціальним, політичним і майновим статусом індивіда і, до певної міри, розкріпає його внутрішню творчу активність. У зв'язку з цим зароджуються філософія, пророчі релігії й авторська лірика, в образотворчому мистецтві з'являється індивідуальний портрет. Окремі з названих явищ ми зустрічаємо в Єгипті і Месопотамії і раніше, однак у системному вигляді – у п'ятьох відзначених К.Ясперсом регіонах розгортання зрушень вісьового часу третьої чверті I тис. до н.е.: Греції, Палестині, Ірані, Індії і Китаї.

Більш того, як справедливо відзначав у свій час В.Вернадський²⁰, саме з цього часу у професійну сферу занять виділяється здобуття нового знання, яке починає пов'язуватися з особистими досягненнями окремих філософів і вчених. З цього моменту людина (принаймні особистості вищого духовного сану на кшталт Сократа) починає усвідомлювати свободу як сутнісний аспект власного буття, що виражається у фундаментальних принципах вищих релігій

¹⁹ *Васильев Л.С.* Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. – М., 1982. – С. 60–99.

²⁰ *Вернадский В.И.* Философские мысли натуралиста. – М., 1988. – С. 43, 66, 83.

(іудаїзм, зороастризм, буддизм, даосизм та ін.), що виходять з наявності свободи волі і вибору у людини, а, відтак, постулюють його відповідальність за свої дії. Саме в цей час оформляються базові ідеї світових релігій.

Тоді ж утворюються перші регіональні імперії – Новоассірійська і Нововавілонська держави, імперії Ахеменідів на Близькому і Середньому Сході, потім Нандів і Маур'їв в Індії, Цинь і Хань у Китаї, елліністичні царства і Риму в Середземномор'ї. Утім, прообрази таких держав зустрічаємо і раніше – Аккадська держава Саргону, Єгипет епохи Нового царства.

Історія до вісьового часу – це історія локальних ранньоцивілізаційних систем, тоді як з названого періоду починається етап традиційних регіональних цивілізацій доіндустріального типу з властивими їм надетнічними релігійно-культурними формами духовного життя: зороастрійської, індуїстської, конфуціансько-даоської й ін., пізніше – східнохристиянської, мусульманської, західнохристиянської у їх численних модифікаціях і різновидах.

Більш того, на кінець вісьового часу і в наступні сторіччя основні цивілізаційні спільноти Старого Світу (у межах Середземномор'я, Передньої і Центральної Азії, Гіндустану, а з рубежу епох і Китаю) вступають у безпосередні, головно торговельні, контакти один з одним, що веде до їх взаємозбагачення і у сфері культури. Примітно, що саме в останні сторіччя до н.е. у цілому вже складається транс'євразійська система трас Великого шовкового шляху, а каботажні плавання уздовж берегів Азії, Східної і Північної Африки та Європи охоплюють весь простір від Приатлантичної Європи до Кореї і Японії.

Істотно підкреслити значення вісьового часу і в тому відношенні, що до нього соціокультурний процес розгортався саме як процес, на хід якого в принциповому відношенні воля окремих людей майже не впливала. Однак, починаючи з вісьового часу, так званий "суб'єктивний фактор" поступово набуває дедалі більшого значення.

Не вдаючись у подробиці, відзначимо і значення перетворень останніх сторіч. Розвиток всесвітньої індустріально-постіндустріальної макроцивілізаційної суперсистеми охоплює ще зовсім невеликий (за історичними масштабами) відрізок часу для того, щоб мало сенс порушувати питання про його періодизацію. Ми живемо в перехідну епоху, порівнянну з вісьовим часом. Вона різуче поступається останньому в духовному сенсі, але незмірно перевищує його у виробничо-технічному та інформаційно-комунікаційному відношеннях.

Якщо ХІХ століття – час об'єднання людства під егідою Західної буржуазно-індустріальної цивілізації, то ХХ століття – пора пошуків форм співіснування в рамках цієї макросистеми різних цивілізацій і народів, пошуків, відзначених трагедіями двох світових воєн, встановлення і падіння тоталітарних режимів, незліченних регіональних конфліктів. З цього часу людство приречене функціонувати як єдине, але суперечливе, ціле, і нам важко передбачити, якими наслідками це обернеться вже в найближчі десятиліття, не кажучи про віддаленіші часи.

У Новий час Захід зайняв домінуюче положення і, завдяки своїм специфічним цивілізаційним особливостям (раціоналізму, індивідуалізму, капіталізму, прагматизму, техніцизму та ін. у їх поєднанні) протягом двох сторіч (з мо-

менту промислового перевороту в Англії), розвинувши немислимі для попередніх епох продуктивні сили. Він створив всесвітню фінансову систему і (в результаті комп'ютерного перевороту) всесвітнє інформаційне поле Інтернету. Це поле стає основою синхронного функціонування всієї глобальної системи в режимі реального часу.

Людство, завдяки зусиллям Заходу, вперше за всю свою історію протягом останніх сторіч перетворилося в глобальну структурно-функціональну систему – світ-систему, за вже згаданим вище І.Валлерстайном, – з поділом на постіндустріальне ядро (до якого належать технологічно найрозвинутіші країни Північної Америки, Західної Європи і Далекого Сходу), індустріальну напівпериферію та відсталу аграрно-видобувну периферію. Країни світ-системного ядра, а ще більше транснаціональні компанії, що в них (головно у США) базуються, виступають локомотивом глобалізації.

У новітній, глобально-інформаційній системі "джерело продуктивності полягає в технології генерування знань, обробці інформації та символічній комунікації"²¹. Тому сучасну форму капіталізму М.Кастельс пропонує називати "інформаційним капіталізмом", який після ліквідації "етатизму" (як він називає соціалізм радянського зразка) як системи, пишно розцвів по всьому світу. За його словами сучасну технологічну революцію характеризує не просто центральна роль знань та інформації в усіх сферах життєдіяльності людей в розвинутих країнах, а використання цих знань та інформації для генерування нових знань і технологій, що обробляють інформацію і забезпечують комунікацію²².

За таких умов у світі останнім часом з'явилася економіка нового типу, яка є водночас інформаційною та глобальною. *Інформаційною* – бо продуктивність і конкурентоспроможність її агентів у першу чергу залежить від їх здатності генерувати, обробляти та ефективно використовувати інформацію, що ґрунтується на знаннях. *Глобальною* – тому що основні види економічної діяльності, такі як виробництво, споживання та циркуляція товарів та послуг, а також їх складові (капітал, праця, сировина, управління, інформація, технологія, ринок) організуються в глобальному масштабі, безпосередньо або з використанням розгалуженої мережі, що пов'язує економічних агентів. Інформаційною *та* глобальною – тому, що в новітніх історичних умовах досягнення певного рівня виробництва і здійснення конкуренції можливе лише через включення в глобальну мережу взаємозв'язків, що з'явилася в останній чверті ХХ століття як наслідок у царині інформаційних технологій²³.

Але, попри появу та надзвичайно швидкий розвиток глобальних мережевих структур, на планеті склалася системна ієрархія, що ґрунтується на трьох формах домінування Заходу, перш за все – Сполучених Штатів: фінансової (транснаціональні компанії, що базуються переважно в США), військово-політичної (перетворення НАТО, під верховенством США, у єдиного "світового жандарма") й інформаційної (завдяки безперечному лідерству США у відповід-

²¹ Кастельс М. Информационная эпоха. – С. 39.

²² Там же. – С. 50–51.

²³ Там же. – С. 81.

ній сфері технологій). Інформаційна гегемонія в даний час починає відігравати визначальну роль стосовно двох перших. Тому новий тип суспільства, що утверджується в найбільш розвинутих країнах і відіграє визначальну роль у планетарному масштабі, і називають інформаційним (інформаціональним).

У планетарному масштабі рубіж ХХ–ХХІ століть можна вважати часом вступу людства (в особі групи найбільш розвинутих, що правлять бал у світовому масштабі, країн) в інформаційну (інформаціональну) епоху. Зрозуміло, більшість держав ще цілком належать (і невизначено-довгий час продовжуватимуть належати) до попереднього (навіть кількох попередніх) стадій розвитку. Однак, оскільки процеси, що протікають у них, дедалі більше визначаються впливом з боку найрозвинутіших країн (у тому числі й у формі реакцій на них), то і вони виявляються принципово співпричетними початку інформаційної епохи.

Виходячи з наведених міркувань, можна запропонувати таку схему все-світньо-історичного процесу:

I. Привласнювальне суспільство (рання первісність)

Вузловий момент – виникнення відтворювального господарства

II. Відтворювальне суспільство (пізня первісність і час цивілізації, розвиток яких разом може розглядатися як цивілізаційний процес)

1. Ступінь становлення основ цивілізації (передцивілізаційна історія, у традиційній термінології – пізня первісність)

- а) стадія родового ладу (родові і гетерогенні общини без наявності органів влади і управління над ними)

Вузловий момент – становлення племінних органів влади і управління (структур чіфдомів-вождеств)

- б) стадія племінного ладу (чіфдомів-вождеств)

Вузловий момент – виникнення ранньокласових відносин і ранньоцивілізаційних систем

2. Ступінь розвитку й інтеграції окремих цивілізацій (або власне цивілізаційна історія)

- а) стадія ранніх локальних цивілізацій (ранньокласові суспільства)

Вузловий момент – "вісьовий час", перехід від ранніх локальних до традиційних, або станово-класових регіональних цивілізацій

- б) стадія традиційних, або станово-класових, регіональних цивілізацій і цивілізаційних ойкумен (станово-класові суспільства)

Вузловий момент – епоха Відродження, Реформації і Великих географічних відкриттів, утвердження капіталізму в Західнохристиянській цивілізації і її трансформація в Новоевропейсько-Північноатлантичну

3. Ступінь розвитку індустріального суспільства з його переростанням (за умов глобалізації) в країнах світ-системного ядра (Північна Америка, Західна Європа, Японія) в суспільство глобально-постіндустріальне, інформаційне (інформаціональне)

- а) індустріальне суспільство

Вузловий момент – науково-технічна революція і виникнення глобальної, в країнах світ-системного ядра інформаційної (інформаціональної) цивілізації

- б) постіндустріальне, глобально-інформаціональне суспільство

III. Невідоме нам навіть у своїх найосновніших рисах суспільство віддаленого майбутнього, яке кожний може уявляти собі відповідно до його пристрастей, симпатій та ідеологічних, етичних чи естетичних уподобань

3. Схід і Захід як суспільно-історичні типи та можливості цивілізаційного підходу у розв'язанні питання про співвідношення ієрархічних і мережевих структур в історії людства

Стадійне бачення розвитку людства має бути доповнене, як було зазначено вище, розумінням його поліваріантності та цивілізаційної дискретності з урахуванням унікальності окремих соціокультурних систем. Для розгляду проблеми співвідношення ієрархічних та мережевих структур в суспільно-економічній історії людства це важливо з огляду на те, що, загалом, Схід асоціюється з домінуванням принципу ієрархізму, а Захід – мережевості.

Проте і у першому випадку ми стикаємося з розгалуженою мережевістю (найширші горизонтальні зв'язки мусульманського духовенства та суфійських орденів; мережі каст, що охоплювали, та й сьогодні охоплюють весь Індостан; мережевість родинно-підприємницьких зв'язків у Китаї та Японії тощо), і Античний світ (давньогрецькі тиранії обох генерацій, елліністичні монархії, Римська імперія, особливо на її пізнішій фазі – доміната, починаючи з правління Діоклетіана) та феодална і абсолютистська Західна Європа, наполеонівська Франція, фашистська Італія і нацистська Німеччина, диктаторські режими ХХ століття в Іспанії, Португалії, Угорщині, Румунії тощо).

До того ж, як видно навіть з наведених прикладів, форми ієрархічних та мережевих структур найістотнішим чином залежать від фундаментальних основ і властивостей тієї чи іншої цивілізації та специфіки країн і народів (їх традицій, ментальності, уподобань), що до неї належать. Тому на питанні про зв'язок між специфікою та співвідношенням ієрархічних й мережевих структур і східним та західним шляхами (варіантами) розвитку, з урахуванням цивілізаційної та етнонаціональної специфіки певної спільноти, в історії та у сучасному світі треба зупинитися спеціально.

Ідея поліваріантності, наявності різних шляхів розвитку людства має, як і стадійна парадигма, тривалу передісторію, але вперше у скільки-небудь концептуально оформленому вигляді вона була висловлена К.Марксом при аналізі форм, що передували капіталістичному виробництву. На цій стадії він розглядав як паралельні азійський, античний та германський способи виробництва²⁴, протиставляючи на вищому рівні узагальнення (як і інші європейські автори XVII–XIX століть) суспільства східного й західного типів²⁵. З іншого боку до цієї теми дещо пізніше підійшов М.Вебер, який пов'язав типи функціонування та еволюції окремих соціокультурних систем з певними базовими щодо них релігійно-етичними засадами²⁶.

²⁴ Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству. – Т. 46. – Ч. 1. – С. 461–508.

²⁵ Бородай Ю.М., Келле В.Ж., Плимак В.Г. Наследие К.Маркса и некоторые проблемы исследования докапиталистических обществ и генезиса капитализма // Принцип историзма в познании социальных явлений. – М., 1972. – С. 13–169; Бородай Ю.М., Келле В.Ж., Плимак В.Г. Наследие К.Маркса и проблемы теории докапиталистических формаций. – М., 1974.

²⁶ Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990; Вебер М. Избранное. Обзор общества. – М., 1994; Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К., 1994; Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні статті. Політика. – К., 1998.

У середині ХХ століття ідея виділення окремих шляхів розвитку втілюється в концепції поліваріантної еволюції Дж.Стюарда²⁷ та, з опорою на Марксову ідею азійського способу виробництва, у фундаментальній праці К.Вітфогеля²⁸, присвяченій феномену східного деспотизму. На матеріалах давніх суспільств вона продуктивно розроблялася О.Тюменєвим²⁹, а у 60-х роках ХХ століття низкою московських дослідників, здебільшого сходознавців (Е.Берзіним, Л.Васильєвим, Л.Сєдовим, Й.Стучевським³⁰ та ін.). Докладніше висвітлюється ця тема у працях Л.Васильєва³¹ та автора цих рядків³² у 80–90-х роках минулого століття.

У традиції, що йде від К.Маркса, Схід і Захід протиставляються передусім у соціально-економічній та суспільно-політичній площинах і коріння їх принципових відмінностей вбачається головно у пануючій формі власності. Якщо системоутворювальною основою західного суспільства є приватна власність, що визначає соціальний статус та політичні права (не так юридичні, як фактичні) її суб'єкта, то підґрунтям східного суспільства є державна (державно-общинна, державно-корпоративна) форма власності. Точніше, як то показав Л.Васильєв³³, цією основою є феномен недиференційованої "владивласності", який забезпечує право можновладцям розпоряджатися суспільним надбанням завдяки виконання ними провідних економічних, перш за все організаційно-розподільчих (редистрибутивних в термінології К.Поланьї³⁴), функцій.

²⁷ Steward J.H. Theory of culture change: the methodology of multilineal evolution. – Urbana, 1955.

²⁸ Wittfogel K. Orietal despotism. A comparative study of total power. – New Haven, 1957.

²⁹ Тюменев А.И. Передний Восток и античность // В.И. – 1957. – № 6. – С. 50–70; № 9. – С. 37–56.

³⁰ Берзин Э.О. Некоторые вопросы возникновения раннеклассовых формаций // Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. – М., 1966; Васильев Л.С. Общее и особенное в историческом развитии стран Востока // НАА. – 1965. – № 6; Васильев Л.С., Стучевский И.А. Три модели возникновения и эволюции докапиталистических обществ // В.И. – 1966. – № 6; Сєдов Л.А. О социально-экономических типах развития // Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. – М., 1966; Стучевский И.А. О первичных классовых формациях и азиатском способе производства // Общее и особенное в историческом развитии стран Востока. – М., 1966.

³¹ Васильев Л.С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. – М., 1982; Васильев Л.С. Социальная структура и социальная мобильность на традиционном Востоке // Классы и сословия в традиционных обществах Азии. – М., 1986; Васильев Л.С. Что такое азиатский способ производства? // Народы Азии и Африки. – 1988. – № 3; Васильев Л.С. Традиционный Восток и марксистский социализм // Феномен восточного деспотизма. – М., 1993.

³² Павленко Ю.В. Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ; Павленко Ю.В. Пути становления раннеклассовых социальных организмов (логико-методологический анализ проблемы) // Исследование социально-исторических проблем в археологии. – К., 1987; Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития; Павленко Ю.В. Шляхи розвитку первісного суспільства // Археологія. – 1990. – № 2; Павленко Ю.В. Классообразование: становление и модели развития раннеклассовых обществ // Архаическое общество: узловые проблемы социологии развития. – М., 1991; Павленко Ю.В. Человек и власть на Востоке // Феномен восточного деспотизма.

³³ Васильев Л.С. Феномен власти-собственности // Типы общественных отношений на Востоке в средние века.

³⁴ Polany K. Primitive, Archaic and Modern Economics. – N.-Y., 1968.

Як з цього приводу писав Л.Седов, в системі економічних відносин роль держави (тобто виступає вона чи ні суб'єктом власності, виникають чи ні відносини влади-власності) має таке саме фундаментальне значення, як наявність чи відсутність хребта у системі біологічних організмів і уявленнях про їх еволюцію, що дає дві цілком самостійні гілки³⁵.

Саме домінування державних та корпоративних (переважно храмових, церковних, монастирських) форм власності, які передбачають пірамідальну форму управління, організації виробництва і розподілу, жорстку підзвітність і бюрократизм визначають панування на Сході ієрархічних структур. Водночас, широкий розвиток приватновласницьких відносин і невід'ємного від них товарно-ринкового виробництва вже в античні часи, тим більше починаючи з доби Відродження, визначив значне поширення, а часто і панування мережевих структур на Заході.

Формування суспільств східного і західного типів спостерігаємо з часу переходу від привласнювального до відтворювального типу господарства – з доби неолітичної революції. З цього часу почалася і диференціація на землеробсько-скотарську та переважно скотарську лінії розвитку, яка на кінець II тис. до н.е. привела до виникнення кочівницьких суспільств Євразійських степів, Аравії та Сахари. Але номадизм засвідчує принципову обмеженість можливостей подальшого розвитку на ґрунті скотарської орієнтації. Вище нього відповідні соціуми власними силами, не змінюючи основ своєї життєдіяльності, піднятися не здатні. Тому кочівницько-скотарський шлях розвитку вичерпує, як про те докладніше піде мова далі в ракурсі співвідношення ієрархічних та мережевих структур в суспільствах номадів, свої продуктивні можливості вже у давнину і в цивілізаційному відношенні його слід визнати безвихідним.

Зовсім інші перспективи відкривалися перед нео-енеолітичними суспільствами переважно землеробської орієнтації. Окремі їх типи (переважно пов'язані з тропічним клубнево-коренеплідним городництвом, як, наприклад, папуаси) відносно швидко вичерпали потенції поступу і не вийшли навіть на формування ранньочивілізаційних систем. Але інші, передусім ті, що орієнтувалися на зернові культури (пшеницю, ячмінь, жито, просо, рис, кукурудзу), поєднуючи їх культивуацію з городництвом, садівництвом і тваринництвом (останнє не було відомо лише в Мезоамериці), досягли цивілізаційного рівня двома основними шляхами, які, зважаючи на традиційну термінологію, назвемо східним і західним.

Східний шлях розвитку визначався неодмінним підвищенням ролі надобщинних органів влади і управління в усіх сферах економічного, суспільно-політичного та релігійно-культурного життя впродовж пізньопервської та, певною мірою, ранньочивілізаційної історії. У більшості випадків це було пов'язане з необхідністю організації колективної праці великих мас людей, насамперед для виконання іригаційно-меліоративних робіт та будівництва мону-

³⁵ Седов Л.А. К типологии средневековых общественных систем Востока // Народы Азии и Африки. – 1987. – № 5. – С. 54.

монументальних споруд головно культового призначення. Але інколи (як в Егеїді III–II тис. до н. е.³⁶) це могло бути обумовлене й іншими причинами.

Утім, які б чинники не відігравали вирішального значення, суть полягає в тому, що складається така жорстко суспільно-ієрархічна система, за якої окрема людина (домогосподарство, сім'я) втрачає самодостатню автономію відносно органів відчуженої від суспільства влади, носії якої фактично виконують у межах відповідного соціуму й верховні власницькі, організаційно-виробничі та перерозподільні (редистрибутивні) функції. Такий стан речей добре досліджений на матеріалах давніх Шумера³⁷, Давнього Єгипту³⁸, давнього і традиційного Китаю³⁹, середньовічної камбоджійської імперії Ангкор⁴⁰, інкського Перу⁴¹ та інших ранньокласових суспільств⁴². За таких умов із переходом до цивілізації держава тотально домінує над суспільством, повністю організуючи та контролюючи його функціонування, подібно до того, що спостерігаємо за умов тоталітарного соціалізму, як то показав свого часу К.Вітфогель⁴³ і поглиблено аргументував І.Шафаревич⁴⁴.

У період вісьового часу (VIII–III століттях до н.е.) соціально-економічний стан східних суспільств істотно змінюється. Пов'язано це перш за все з розвитком приватновласницьких та товарно-ринкових відносин, головно у містах, і проявляється, між іншим, у виникненні грошового обігу. Але доповнення державно-бюрократичного, ієрархічного за своєю природою, сектора приватно-ринковим, за своєю суттю мережним, не порушувало основ функціонування суспільства східного типу. Майже повсюдно на Сході держава (чи то імперія Ахеменідів, Арабський халіфат, імперії середньовічного Китаю тощо) продовжує виступати верховним власником ресурсів (землі, води, надр) і залишає за

³⁶ Докл. див.: *Renfrew C. The Emergence of Civilization.* – London, 1972; *Павленко Ю.В.* Концепция происхождения цивилизации К.Ренфрю и некоторые проблемы становления раннеклассовых социальных организмов // *Археология и методы исторических реконструкций.* – К., 1985.

³⁷ *Тюменев А.И.* Производители материальных благ в царском хозяйстве времен Третьей династии Ура // *Вестник древней истории.* – 1954. – № 1; *Тюменев А.И.* Государственное хозяйство древнего Шумера. – М., 1956; *Тюменев А.И.* Передний Восток и античность // *Вопросы истории.* – 1957. – № 6, 9.

³⁸ *Брэстед Дж.* История Египта: В 2-х т. – М., 1915; *Стучевский И.А.* Зависимое население древнего Египта. – М., 1966; *Стучевский И.А.* Коллективность зернового производства в Древнем Египте эпохи Нового царства // *Древний Восток и античный мир.* – М., 1972; *Стучевский И.А.* Земледельцы государственного хозяйства древнего Египта эпохи Рамессидов. – М., 1982.

³⁹ *Васильев Л.С.* Социальная структура и динамика развития древнекитайского общества. – ПИДО. – 1968; *Васильев Л.С.* Эксплуатация земледельцев и формы присвоения в древнем Китае // *НАА.* – 1968. – № 6; *Васильев Л.С.* Проблемы генезиса китайской цивилизации. – М., 1976; *Васильев Л.С.* Проблемы генезиса китайского государства. – М., 1983; *Васильев Л.С.* Древний Китай. – Т. 1, 2. – М., 1995, 2000.

⁴⁰ *Седов Л.А.* Ангкорская империя. (Социально-экономический и государственный строй Камбоджи XI–XIV вв.) – М., 1967.

⁴¹ *Березкин Ю.Е.* Инки. Исторический опыт империи. – Л., 1991.

⁴² *Павленко Ю.В.* Раннеклассовые общества: генезис и пути развития.

⁴³ *Wittfogel K.* Orietal despotism. A comparative study of total power. – New Hawen, 1957.

⁴⁴ *Шафаревич И.Р.* Социализм как явление мировой истории // *Шафаревич И.Р.* Есть ли у России будущее? – М., 1991.

собою реальну владу чи, принаймні, жорсткий контроль над економічним, суспільно-політичним та релігійно-культурним життям.

При цьому представники легалізованого приватного сектору перебувають у майже безправному становищі щодо бюрократії, впливаючи на можливо-владців хіба що хабарами та іншими позазаконними методами. Така, базована на ієрархічному принципі система періодично потрапляє у кризові стани (що подекуди викликало потужні народні повстання, як у Китаї під кінець правління династій Цинь, Старшої та Молодшої Хань, Юань, Мінь). Але через такі потрясіння традиційна бюрократична система здебільшого лише оновлювалася і незабаром набувала органічно притаманних їй вад.

Між тим, при всіх своїх недоліках, традиційна ієрархічна система організації суспільно-економічного життя впродовж століть підтримувала у дієвому стані не лише цивілізації давньосхідного типу Старого і Нового світів, а такі великі, як Китайсько-Далекосхідна, Індійсько-Південноазійська та Мусульмансько-Афрозійська, забезпечувала достатній добробут їх основним верствам населення та екологічну рівновагу в межах відповідних регіонів. Внутрішні кризи оновлювали, а підчас і вдосконалювали, а не руйнували її базові засади, і вона у своїх класичних середньовічних проявах повсюдно (при всій варіативності форм від Магрибу до Японії) демонструвала самодостатність і збалансованість.

Справжньою загрозою для ієрархічних структур східного типу суспільно-економічної організації виявився лише виклик буржуазно-індустріального Заходу з межі XVIII–XIX століть. З цього часу східні суспільства почали виразно відставати від Заходу у виробничій (після промислового перевороту в Англії) та військово-технічній сферах. Користуючись своєю перевагою, Захід примусив більшість східних держав відкрити свої ринки для дешевих промислових товарів і опутав боргами їх правлячі династії. Місцеве виробництво зазнало колапсу, традиційна збалансована економіка рухнула, а за нею почався стрімкий розпад усталеної системи ієрархічних за своєю суттю соціальних структур і політичних форм, світоглядна криза тощо.

Все це обумовило дестабілізацію всього Сходу після того, як він опинився у стані колоніальної та напівколоніальної залежності від європейських країн. Цього змогла уникнути лише Японія, яка своєчасно зачинилася від зовнішнього світу, а з усвідомленням неможливості проведення такої політики і надалі після революції Мейозі 1868 року розпочала рішучу цілеспрямовану модернізацію. У той час тільки їй пощастило ефективно здійснити вибірково адаптацію передових організаційних і технологічних досягнень Заходу на ґрунті місцевих соціокультурних цінностей.

Подібні спроби модернізації в Росії, Туреччині, Ірані та Китаї призвели до підриву їх цивілізаційного підґрунтя. Це фактично відбулося в Індії, Індонезії та В'єтнамі, які англійцями, голландцями та французами були перетворені на колонії і щодо яких здійснювалася брутальна політика насадження західних цивілізаційних стандартів на непридатний для таких руйнівних експериментів ґрунт.

В аспекті неприйняття широкими масами народів Сходу ломки їх традиційних, усталених ціннісно-життєдіяльних стереотипів у ХІХ–ХХ століттях варто розглядати і великі революції, часто пов'язані з національно-визвольною боротьбою, – такі як Російська, Китайська, В'єтнамська або обидві Іранські. Заперечення західних цінностей і способу життя (спотворених пануючими верхівками цих народів і однаково неприйнятних і недоступних для абсолютної більшості їх представників) викликало дві форми реакції на брутальну квазівестернізацію: комунізм і фундаменталізм. Обидва ці феномени пов'язані з оновленням у другому випадку, і доведенням до абсурду у першому принципу ієрархізму.

Але комуністичні експерименти у країнах, що обрали червоний прапор, упродовж ХХ століття довели нежиттєздатність побудованого на засадах марксистської ідеології пірамідально-ієрархічно суспільно-економічного ладу, що ґрунтувався на неподільній партійно-державній владі-власності на засоби виробництва, природні і трудові ресурси у тоталітарних державах. Соціалізм радянсько-китайського зразка, який набув жажливих гіпертрофованих форм у Кампучії-Камбоджі часів панування червоних кхмерів та в Північній Кореї, фактично був ні чим іншим, як реанімацією давньосхідного державно-бюрократичного ладу у формах, відповідних військовим потребам, як їх розуміли комуністичні лідери, ХХ століття.

Але гіпертрофія принципу державно-планового, централізовано-бюрократичного регулювання соціально-економічним і будь-яким іншим життям завела комуністичні режими у глухий кут. СРСР, не витримавши світового протистояння соціальних систем під час Холодної війни і не спромігшись на докорінне реформування своїх базових засад (спроби чого здійснювалися під час НЕПу, на початку правління М.Хрущова та у перші роки прем'єрства О.Косигіна), зазнав суцільного краху і розпався. Між тим Китай зміг встати на шлях докорінних перетворень у напрямку поєднання державно-планових та приватно-ринкових важелів регулювання економічного життя і здобув визначних успіхів. Іншими словами, якщо радянське керівництво так і не спромоглося поєднати за принципом додатковості продуктивні можливості ієрархічно-державного та мережево-ринкового принципів господарювання, то Ден Сяопіну це, загалом, вдалося.

Офіційно від комуністичної ідеології Китай не відмовлявся, але на наших очах відбувається істотне оновлення його духовних засад (через відродження і адаптацію до сучасних умов традиційних соціокультурних цінностей). Виглядає так, що в Китаї відновлюється його традиційна соціокультурна система відповідно до реалій сьогоденного світового рівня інформаційно-технологічного розвитку⁴⁵.

Отже, керівники Китаю, як раніше Японії, а потім Південної Кореї, прийшли до усвідомлення того, що лише на ґрунті адаптації до власних фунда-

⁴⁵ Дэн Сяопин. Строительство социализма с китайской спецификой. – М. 1997; Титаренко М.Л. Китай: Цивилизация и реформы. – М., 1999; Михеев В.В. Глобализация экономики Китая. – М., 2003; Галенович Ю.М.. Наказы Цзян Цзэмина. – М., 2003; Бергер Я.М. Возвышение Китая // Международная жизнь. – 2005. – № 9.

ментальних цивілізаційних засад вибірково сприйнятих досягнень Заходу (перш за все спочатку індустріальних, а потім інформаційно-технологічного характеру), при тонкому поєднанні принципів державного (ієрархічного) регулювання та ринкового (мережевого) саморегулювання економіки, можна досягти успіху у сучасному світі і гідно увійти в інформаційне суспільство XXI століття. Цей принцип взаємодоповнення (компліментарності) державно-ієрархічних та ринково-мережевих структур для нашого часу виглядає універсальним. Інша справа, наскільки ці наміри можуть бути ефективно реалізовані, особливо на пострадянському просторі, де власне культур-цивілізаційне підґрунтя зазнало найглибшої руйнації і втілення ринкових механізмів викривлюється і плюндрується державно-бюрократичними та кланово-мафіозними ієрархічними за своєю суттю структурами; тим більше, що ті та інші здебільшого виступають двома сторонами однієї медалі.

Західний шлях розвитку має таке ж давнє неоеоленітичне коріння, що й східний, але розкриття його продуктивних потенцій на стадії цивілізації відбулося дещо пізніше. Основою західної соціокультурної системи є принципова автономія сімейного домогосподарства, яке складає підґрунтя особистої гідності та господарчої й суспільної активності його володаря-власника. Сукупність таких економічно самостійних суб'єктів, пов'язаних між собою безліччю горизонтальних, за своєю суттю – мережевих зв'язків, складає основу суспільства західного типу – врешті-решт суспільства громадянського, відносно якого державно-ієрархічні інституції виступають як "надбудова", що покликана задовольняти потреби його повноправних членів – власників і громадян.

Історично такий тип суспільства формувалася там, де було можливе ведення господарського життя силами окремої родини і не склалися такі соціально-економічні системи відносин, які вирішальною мірою підпорядковували б домогосподарство надобщинним владним органам, а згодом ранньодержавним інституціям. Найкращі умови для цього існували на теренах Європи, де сільськогосподарська діяльність здебільшого не вимагала постійної організації колективної праці, а відтак ранньополітичним органам влади й управління важче було жорстко підпорядковувати собі економічне життя суспільства.

Тим більше шансів для розкриття специфіки і продуктивних можливостей західного соціокультурного типу було за умов, коли старі політичні форми зазнавали краху і люди, потенційно здатні до самостійного господарювання та згуртування у самоврядні громади, ставали вільними від якоїсь нав'язаної згори політичної форми. Так було в Греції при переході від Мікенського періоду до доби Античності, і в багатьох областях Західної Європи після краху Римської імперії, за умов створення перших громад-штатів на східному узбережжі Північної Америки вихідцями з протестантських країн Європи, головно англійцями⁴⁶.

⁴⁶ Докладніше див.: *Павленко Ю.В.* Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ; *Павленко Ю.В.* Раннеклассовые общества: генезис и пути развития; *Павленко Ю.В.* История світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства; *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации: Философский анализ.

Отже, якщо на Сході людина була цілком підпорядкована усталеній ієрархічній суспільно-політичній формі відносин і безпосередньо державному апарату, то на Заході вже з часів архаїчної Греції з'являється феномен вільного громадянина як приватного власника, який разом з такими, як він, вільними власниками утворює самоврядну, основану на мережевій структурі відносин, громаду – поліс у його класичній формі. Але при цьому чітко визначається межа між вільною, наділеною повнотою громадянських прав людиною і неповноправною людиною – рабом, кріпаком типу спартанського ілота чи фессалійського пенесту, або просто чужинцем-метеком, який прижився у відповідному соціумі, але не є його повноцінним представником.

Східна, пірамідально-ієрархічна структура модель передбачає нерозчленовану єдність політичної влади і реалізації державою провідних економічних функцій (при верховній владі-власності на основні суспільні ресурси), а відтак єдність суспільно-політичного та соціально-економічного панування держави над індивідом, яке (як і кастова ієрархія, де вона існує) забезпечується і відповідними ідеологічними засобами.

Здавалося б, за таких умов особа є фактично безправною перед державою, але на практиці, за умов нормального, а не кризового, стану системи люди у своїй більшості відчують себе досить захищеними від бюрократичного свавілля. Забезпечується це головним чином завдяки наявності густої мережі корпоративно-міжособистісних зв'язків в межах родових структур, общин, каст, корпорацій, релігійних братств тощо. Більше того, як держава, так і інші суспільні структури забезпечують різноманітні форми патерналістського захисту особи і реально підтримують її у скрутних випадках.

На протилежність цьому західний тип суспільства (і в античній, полісній, і в середньовічній, бюргерській, і в новоєвропейсько-північноамериканській, буржуазній формах) в кінцевому разі базується на варіативно неоднозначній, динамічній рівновазі сил політичної влади (держави) і приватної власності (підприємців). Варто зазначити, що, як це останніми роками обґрунтував І.Рассоха⁴⁷, подібне спостерігалось вже у Фінікії початку I тис. до н.е. Здобутки фінікійців значною мірою були сприйняті і розвинуті давніми греками, а на власному етно-соціокультурному ґрунті повною мірою розкрилися в Карфагені.

Наявність правових гарантій приватної власності забезпечує економічну та соціальну самостійність і самодостатність індивіда, але саме як власника. Невласники у західних державах почали юридично урівнюватися з власниками лише з кінця XVIII століття. Але і в другій половині XX століття, при всій законодавчо забезпеченій рівності прав громадян західних країн, їх реальний вплив на політичне життя у цілому відповідає їх фінансовим можливостям.

Можна вести мову про об'єктивну різницю у співвідношенні компонентів системи "особа – соціум" на Сході і Заході. Схід за своєю природою є колективістичним, а відтак – ієрархічним, і особа там здебільшого діє як функція соціуму. Саме Сходу притаманне відчуття соціуму (народу, держави, партії,

⁴⁷ *Рассоха И.Н.* Финикия – первое в истории современное общество // *Софія.* – 2005, № 4.

громади віруючих) як чогось первинного, субстанціонального щодо особистості, що, до речі, відбилося і в радянському комунізмі, і в російській релігійній соціальній філософії, де, як у працях Л.Карсавіна⁴⁸ та М.Лосського⁴⁹, була розроблена концепція народу як колективної (соборної) особистості, вищої відносно конкретної особистості індивіда. Обґрунтування принципу ієрархізму тут здійснюється цілком відверто, головню за матрицею церковної ієрархії. Взагалі, російській релігійній філософії, за винятком хіба що таких персоналістів київського походження, як І.Шестов та М.Бердяєв, властиве тяжіння до принципу ієрархізму (на протилежність, скажімо, британській філософії або філософії США, зокрема, єдиній її оригінальній течії – прагматизму з його найяскравішим представником В.Джемсом⁵⁰).

На Заході ж, навпаки, впродовж останніх тисячоліть (що текстурально прослідковується з образів гомерівського епосу) утверджувався принцип першості індивідуального, особистісного над тотальним, колективістським. Ця тенденція виразно заявляла себе вже в соціокультурних системах пізньої полісної Греції, тим більше в елліністичних царствах, пізньореспубліканському та імператорському Римі, в протистоянні індивідуального принципу корпоративістському духу феодальної ієрархії та бюргерському егалітаризму пізнього Середньовіччя, тим більше у Новий час, коли навіть виникнення громадянського устрою і поява держави розглядалися (в контексті пануючої концепції суспільного договору, яка в зародковому вигляді була висловлена ще бл. Августином⁵¹ – у цілому, прихильником ідеї церковного ієрархізму) як наслідок свідомого, на ґрунті домовленості, об'єднання окремих індивідів в соціальні системи на заздальгідь обумовлених ними принципах.

В основі суто західного за своєю ідейною сутністю вчення про суспільний договір лежить ідея про те, що законна влада є штучним продуктом добровільної угоди вільних, економічно самостійних людей. Найбільшого впливу ця доктрина, що обґрунтовувала по суті мережевий принцип самоорганізації суспільства, набула між серединою XVII та кінцем XVIII століття. Її найвідомішими теоретиками були Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо та І.Кант. Політекономічним корелятом учення про суспільний договір стало вчення А.Сміта з його базовою ідеєю про вільний, не підпорядкований ніяким ієрархічним структурам, а відтак такий, що самоорганізується за мережевим принципом, ринок.

Уже в класичній Греції кожний громадянин полісу міг вільно займатися підприємницькою, політичною, інтелектуально-освітньою чи будь-якою іншою формою діяльності, спрямованою на його самовираження та перетворення зовнішнього, у тому числі і соціально-економічного, світу. На Сході ж непорушність підвалин усталеного, ієрархічного за своєю природою, соціально-економічно-культурного типу сприймалося як щось безперечне і загальнови-

⁴⁸ Карсавин Л.П. Философия истории. – СПб., 1993.

⁴⁹ Лосский Н.О. Условия абсолютного добра. – М., 1991; його ж: Лосский Н.О. Бог и мировое зло. – М., 1994.

⁵⁰ Джемс В. Многообразие религиозного опыта. – М., 1910; Джемс В. Вселенная с плюралистической точки зрения. – М., 1911.

⁵¹ Аврелий Августин. Исповедь. – М., 1991. – С. 97.

знане, освячене сакральним авторитетом. У справі оновлення життя мова могла йти лише про повернення до "норм предків" (як у конфуціанстві).

Проте поєднання самих лише парадигм стадійності та поліваріантності ще не дає можливості усвідомити специфіку та унікальність ієрархічних та мережевих структур, взятих у їх взаємодії, конкретних суспільств. Від того, що ми зарахуємо, наприклад, давні Єгипет та Месопотамію до стадії ранньокласових (ранньоцивілізаційних), а традиційні Індію та Китай до стадії станово-класових суспільств східного шляху розвитку, їх своєрідність не стане зрозумілішою. Тому з метою глибшого і конкретнішого осмислення проблеми співвідношення ієрархічних та мережевих структур в суспільно-економічній історії людства варто використовувати (у єдності з принципами стадійності та поліваріантності) можливості цивілізаційного підходу.

Цивілізаційна унікальність окремих суспільних систем тією чи іншою мірою усвідомлювалася з давніх-давен, у чому можна переконатися, відкривши хоча б Геродота. Спеціально цю проблему починає розглядати Дж.Віко, після нього – Ш.-Л.Монтеск'є та Й.Г.Гердер, а у XIX столітті – Ф.Гізо, Г.Т.Бокль, Д.В.Дрепер, М.Данилевський та К.Леонтьєв. На початку XX століття ця ідея стає основою грандіозної філософсько-історичної побудови О.Шпенглера, а потім плідно розробляється іншими дослідниками, передусім А.Дж.Тойнбі та П.Сорокіним. У тій чи іншій формі цей підхід втілювався у працях таких визначних вчених, як О.Лосєв, С.Аверінцев, Л.Васильєв, А.Гуревич, Г.Померанць та ін.

Цивілізаційний підхід до розгляду соціокультурного розвитку людства має певні переваги перед стадійним та полілінійним. В історію вноситься структурна дискретність, що значно конкретизує загальне бачення минулого і сучасності. Історія моделюється як жива динамічна система саморозвитку і взаємодії окремих соціокультурних систем, з часів подолання первісного стану – цивілізацій. Останні мають свої часово-просторові координати і у своєму русі проходять певні фази, в межах яких виразно засвідчується змістова та стилістична єдність розмаїття економічних, політичних, соціальних та культурних форм⁵².

Виходячи з таких теоретико-методологічних засад, спираючись на принципи стадійності, поліваріантності та цивілізаційної дискретності, можемо перейти до розгляду ієрархічних та мережевих структур в суспільно-економічній історії людства.

⁵² Докладніше про цивілізаційний підхід див.: Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства; Павленко Ю.В. История мировой цивилизации: Философский анализ.